

Més que una pura successió: les altres dimensions del Temps

Kevin Birth

Department of Anthropology
Queens College, CUNY
Flushing, NY 11367

L'antropologia del temps posa l'accent en les concepcions del temps com un component important de les diferències culturals. Però també hi ha, evidentment, el desig d'utilitzar l'estudi transcultural del temps com a mitjà per criticar les postures temporals que comporten les ideologies capitalistes. Malauradament, pel fet de posar l'accent principalment en la successió temporal i de crear una falsa dicotomia entre el temps «natural» de les societats no-occidentals i el temps «no natural» del capitalisme contemporani, l'aproximació tradicional al temps en l'antropologia és un fonament insuficient per basar aquestes crítiques. Aquest article reclama l'atenció per a altres dimensions temporals, com el ritme, el pas, l'oportunitat i les representacions de la simultaneïtat. L'estudi d'aquestes dimensions permet dur a terme discussions matisades sobre la variabilitat cultural i reconèixer les contradiccions internes del capitalisme.

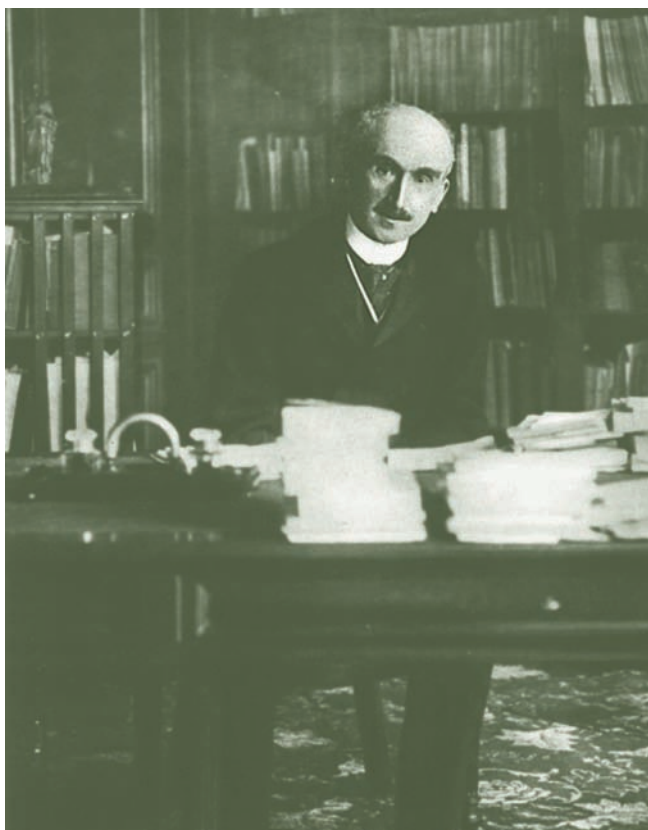
The anthropology of time emphasizes concepts of time as an important component of cultural differences. Yet, there is also clearly a desire to use the cross-cultural study of time as a means to criticize the temporal attitudes embedded in capitalist ideologies.

Unfortunately, by emphasizing mostly issues of temporal sequence and creating a false dichotomy between "natural" times of non-Western societies and the "unnatural" time of contemporary capitalism, the traditional approach to time in anthropology is an insufficient foundation on which to base such critiques. This article calls for attention to be given to other temporal dimensions such as rhythm, pace, timing, and representations of simultaneity. Study of these dimensions allows for nuanced discussions of cultural variability, and for the recognition and documentation of contradictions within capitalism.

L'antropologia del temps va sorgir durant un període en què tant la filosofia de la durada de Bergson com la teoria de la relativitat d'Einstein desafiaven les idees newtonianes del temps homogeni i divisible. En aquest clima intel·lectual, els sociòlegs associats a l'*Année Sociologique* van idear un enfocament del temps que s'apartava tant de la física com de Bergson. Aquesta posició, que es troba en diverses fonts, com ara *The Elementary Forms of the Religious Life* (Durkheim 2001), *Seasonal Variations of the Eskimo* (Mauss 1979) i *Primitive Classification* (1963), on va ser expressada de més clarament va ser en un article de Hubert i Mauss (1909), que afirmen que actes màgics i religiosos inclouen idees de temps que difereixen de l'experiència quotidiana del temps, i aquests autors veuen aquestes pràctiques classificatòries com el suport cognitiu de l'organització social.

Aquest enfocament defensa un plantejament empíric de l'estudi de les concepcions culturals del temps i fa èmfasi en les diferències entre el concepte «occidental» de temps i els conceptes de temps que tenen totes les altres cultures, amb exemples importants en les obres d'Evans-Pritchard sobre els *nuer* (1940), de Hallowell sobre els *saulteaux* (1955) i en l'ús que fa Whorf dels conceptes de temps verbal i de temps en general que tenien nadius americans per sostenir el determinisme lingüístic del pensament (1956). La irregularitat i «naturalitat» del temps associada amb el primitiu en aquests estudis es va estendre al passat d'Europa en el llibre de Mumford *Technics and Civilization* (1963) i va constituir el fonament de bona part de la feina en el canvi de la consciència temporal associada amb la Revolució Industrial (Brody 1989; Thompson 1967; Thrift 1988).

Gupta (1994) explora de manera convincent l'extensió fins a la qual aquestes construccions de l'alteritat, quan estan basades en concepcions del temps, estan motivades ideològicament per un desig de fer «l'altre» més exòtic. De fet, la comparació de les conjectures que fan els escriptors de la il·lustració sobre l'«home natural» i el «salvatge» amb algunes representacions etnogràfiques suggereix que aquest prejudici sobreviu en el tractament del temps que es fa a les ciències socials. Per exemple, les similituds entre la representació que

Malgrat les seves aportacions, els plantejaments de Bergson foren contestats per estudiosos com Durkheim o Mauss.

fa Rousseau del «salvatge» i la representació que fa Bourdieu dels camperols de la Cabília són impressionants. Rousseau diu del salvatge: «la seva ànima pacífica està totalment absorbida en la sensació de l'existència present, sense cap idea del futur, per pròxim que sigui, i els seus plans, tan limitats com les seves intencions, amb prou feines s'estenen fins al final del dia» (1975:155). Bourdieu descriu la concepció del temps dels cabilencs així: «El subproletari, tancat en el present, només coneix el futur, indefinit i que flota lliurement, dels seus somnis diürns» (1979:50).

Un aspecte central en aquests textos és la pressuposició que el rellotge és «no natural» i que els humans abans vivien més a prop dels cicles «naturals» que els seus homòlegs moderns, obsessionats pel rellotge. Ara bé, comparar les obres clàssiques de Hallowell, Evans-Pritchard i Mauss revela que els *salteaux*, els *nuer* i els esquimals tenen, tots, uns conceptes de temps que estan molt relacionats amb la feina i la producció. Aquesta variabilitat implica que les nocions de temps «naturals» són culturalment variables. Si el temps per als humans és una construcció cultural i sembla que, coherentment, està vinculat al treball, què fa que el temps capitalista i industrial sigui menys natural que d'altres construccions culturals?

Així i tot, la noció generalitzada que la vida humana és més «natural» i relaxada sense rellotge és falsa. La descripció que fa Gell del cicle agrícola dels muria a l'Índia suggereix que el conreu de l'arròs crea unes pressions pel que fa al temps sense que calguin rellotges (Gell 1992:90-92). De fet, hi ha moltes collites agrícoles que requereixen una recollida i un tractament ràpids per evitar que el producte es faci malbé. La pressió del temps no la crea el rellotge sinó la provoca la pressió del procés de producció, tant si es tracta del temps limitat que es té per collir o per plantar, com del temps limitat per aprofitar el moment de la migració dels salmons als rius. Efectivament, les societats recol·lectores poden experimentar la pressió del temps. Aquestes pressions no són l'exclusiva dels obrers de les fàbriques, encara que els proletaris de la modernitat són representats com les víctimes principals de les pressions del temps i dels temps no naturals.

Molts tractaments remarcables de l'antropologia del temps han evitat posar l'accent en el temps del rellotge i, en canvi, s'han centrat en si els conceptes de temps constitueixen una dimensió significativa de la diferència cultural. Ara bé: les obres més importants que tracten de les idees panculturals de temps –Leach (1961), Bloch (1977) i Gell (1992)– redueixen el temps a una qüestió de successió. Leach, que s'ocupa de les nocions panculturals del temps en el seu assaig, basa els conceptes de temps en l'experiència de la repetició i el canvi, i deixa la successió com una característica del temps que hi està suposada implícitament. Encara que reconeix l'experiència universal de la repetició i el canvi, Leach suggereix que els conceptes de temps s'han elaborat sobre la base d'aquestes experiències. Bloch invoca les experiències humanes universals del temps quan contrasta el temps pràctic i el temps ritual. Com Leach, la pressuposició implícita és que la successió, tant si produeix cercles com si produeix línies, és el component primordial del temps. Quan Bloch defensava un «temps pràctic» universal associat amb l'activitat diària, hi havia molts crítics que defensaven la variabilitat cultural dels conceptes de temps (Bourdillon, 1979; Howe, 1981), encara que fins i tot els seus crítics adoptaven tàcitament la

El treball etnogràfic de Birth a Trinitat ha posat de manifest la importància dels conceptes de "temps" (ritme, pas, successió) per a la coordinació de les activitats socials.

successió com l'element principal del temps. La penetrant obra de Gell, *The Anthropology of Time* (Gell, 1992), acaba amb un argument en què el temps és concebut en termes dels conceptes d'abans i després. Encara que la seva tesi posa l'accent en la successió, en un altre lloc del llibre de Gell es desenvolupen les idees sobre l'oportunitat dels esdeveniments i la coordinació de les activitats socials.

En etnografia hi ha molts casos en què la successió dels esdeveniments no és l'important, i la literatura sobre la construcció cultural de la història sovint se n'ocupa. Escrivint sobre aquesta qüestió, Rappaport fa llum sobre la raó per la qual passa això: «Molts d'aquests relats no són cronològics. Els seus creadors juxtaposen marcs temporals, ometent-ne l'explicació causal, estant-se de narrar els esdeveniments en forma lineal o localitzant-los

fora del temps cronològic» (1990:11). Així, els textos etnogràfics de Gell suggereixen que el temps és més complicat del que reconeixen les seves conclusions teòriques, i la seva consciència etnogràfica és corroborada per aquells que estudien les construccions culturals de la història.

Establir que la successió és pancultural resulta insuficient per representar la diversitat de construccions culturals del temps o per desenvolupar crítiques del capitalisme, ja que no es pot fer servir una constant per explicar una variable. La complexitat a què Gell es refereix és una manera de pensar les idees panculturals de la successió amb relació a les idees variables de pas, ritme, oportunitat i simultaneïtat. Entendre aquesta complexitat dona la clau a la capacitat de discutir la variabilitat cultural i per emprendre crítiques del capitalisme.

La successió, el pas, el ritme i l'oportunitat

La successió és una dimensió important del temps, però hi ha indicis importants que assenyalen que la successió no és l'únic component rellevant del temps. Per exemple, Bergson estava fascinat per la durada i la simultaneïtat (1965), i això també passa en el cas de l'obra de Deleuze sobre la representació cinematogràfica del temps (1989); LeFebvre estava interessat en el ritme (2004), Riffin en el pas, més o menys ràpid, de la vida (1989) i els arqueòlegs que estudien els antics maies estan interessats en l'oportunitat (Rice 2004). Finalment, la successió no permet ocupar-se del contrast que es pot traçar entre la representació de Benjamin del «temps homogeni i buit» de la ideologia històrica capitalista (1968) i l'èmfasi que fan Hubert i Mauss en els temps i els cicles significatius i sagrats, en el seu estudi del temps en relació amb la religió (1909). Si considerem que aquests enfocaments són rellevants per a la comprensió del temps, llavors la successió ha de ser entesa amb relació a la simultaneïtat, al ritme, al pas i a l'oportunitat.

En el meu treball sobre Trinidad, vaig descriure la manera com es poden fer servir els conceptes de temps per coordinar les activitats socials (Birth, 1999). Incloses dins d'aquestes pràctiques, sovint hi ha els aspectes del ritme, del pas i de la successió. Per exemple: la idea que una persona de Trinidad té d'«ara mateix» comporta successió i pas; els habitants de Trinidad diuen «ara mateix vinc» quan volen demanar a algú que s'esperï. L'expressió «ara mateix» no especifica la durada, però comporta successió. Sempre és vol dir: «deixa'm acabar el que tinc entre mans» i sol voler dir: «a continuació et tocarà a tu».

La successió és, en conseqüència, una dimensió important de la coordinació de les activitats socials. En el cas de l'«ara mateix» sol tractar-se d'un horitzó temporal curt. En d'altres casos, la consciència de la successió d'activitats socials organitza la manera com els individus interactuen amb col·lectius. Aquesta dimensió de la successió es veu significativament en les cerimònies d'iniciació, i per això ens suggereix que la successió difereix en la manera com s'associa amb el ritme, el pas i la creació de sentit. Les tres fases Van Gennep: separa-

ció, llindar i incorporació són successives (1961). Les cerimònies d'iniciació no es fan després dels ritus d'incorporació sinó abans. De fet, és la successió determinada que se segueix en els ritus el que dóna un sentit als ritus. En conseqüència, totes les anàlisis que han utilitzat les idees de van Gennep han incorporat tàcitament una idea de successió temporal, i és aquesta successió el que defineix la relació dels participants en el ritual amb el grup social.

La idea que tenen els habitants de Trinidad d'«ara mateix» també inclou la noció de pas. Quan algú diu «ara mateix» a un altre, no ha de fer esperar aquesta altra persona una estona gaire llarga. Novament, la durada no està especificada, però com sostinc a **Any Time is Trinidad Time**, la durada de l'espera, en altres paraules el pas al qual es fan les coses, depèn en gran mesura de les diferències de poder entre els individus de què es tracti. En general, els pacients toleren més bé haver d'esperar el metge que no els metges haver d'esperar un pacient lent. Per tant, la velocitat a què es despleguen les activitats està basat en idees de successió. Les relacions socials poden ser manipulades i estructurades no només per la successió en la qual aquestes activitats es donen, sinó també pel pas més o menys ràpid d'aquestes activitats. El pas, doncs, implica la durada dels elements particulars de qualsevol successió social.

El ritme està relacionat amb el pas. L'activitat humana rarament marxa a un pas lent i mecànic, sinó que consisteix en arrencades sobtades d'activitat seguides pauses. Per exemple, a la zona on desenvolupo la meua feina etnogràfica, hi ha molts estudis sobre les plantacions de sucre del Carib que posen l'accent en l'activitat frenètica associada amb la collita seguida per una pausa de molts mesos (Mintz 1985). Ja que Mintz sosté que aquestes plantacions són el prototip de la producció capitalista industrial, aquests ritmes estacionals de producció s'haurien de veure com a part del mode de producció capitalista i no del precapitalista.

La successió, el pas i el ritme són dimensions temporals importants, i per a cap d'aquestes no cal el rellotge. La imposició de rellotges sobre la successió, el pas i el ritme té una multitud de conseqüències culturalment i contextualment específiques

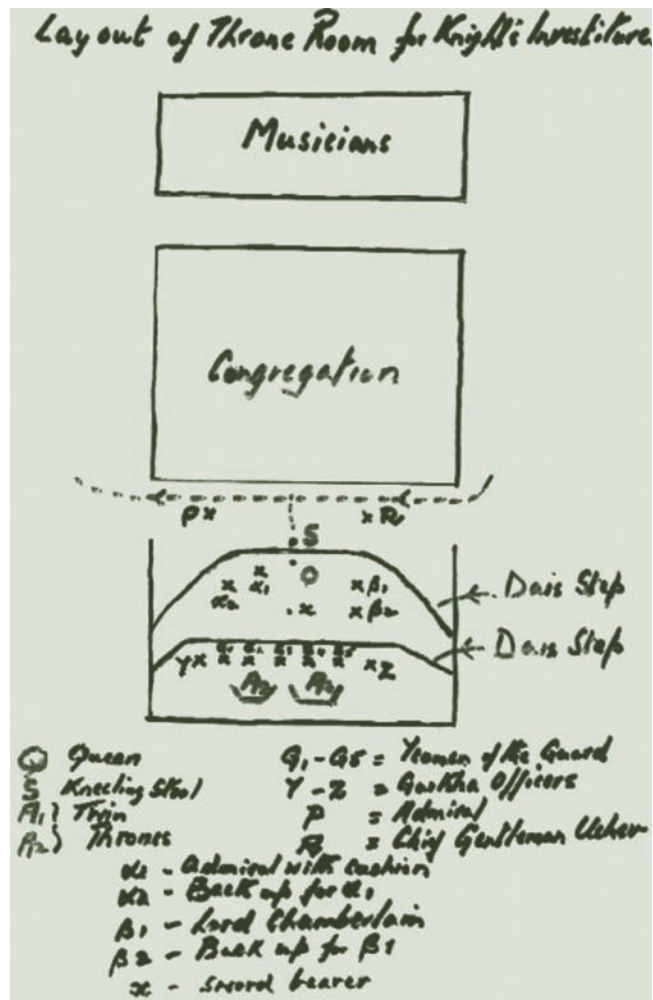
ques. Això s'ha tractat amb relació a la feina i al lloc de treball (Thrift 1988; Hareven 1982; Mark Smith 1997; E. P. Thompson 1967), però també és aplicable a d'altres esdeveniments.

La simultaneïtat

Del moment que parla de simultaneïtat, és que hi ha una relació; en altres paraules, la idea dels esdeveniments que passen «ahora». Això es pot representar com un moment en una successió, però novament la consideració del ritme i del pas poden afegir un coneixement addicional a la constitució cultural de la simultaneïtat. En aquest aspecte, les idees de temps utilitzades en arqueologia són uns dels casos més interessants. Els arqueòlegs no només es preocupen per la successió dels esdeveniments, sinó també per l'establiment de relacions temporals entre artefactes i jaciments. Les tècniques de datació relativa utilitzades per establir aquestes relacions llavors són qüestionades. A més a més de l'estratografia, a l'interior d'un jaciment, els arqueòlegs confien en la seriació de característiques dins d'una classe d'artefactes, col·leccions senceres d'artefactes, tecnologies canviants i freqüències variades d'estil dins d'una col·lecció (Rowe, 1959, 1962). És per això que les cronologies arqueològiques sovint sembla que desafien la lògica d'una manera tan considerable. Per exemple, el Paleolític superior estableix una relació de simultaneïtat a una escala de milers d'anys basat en la tecnologia. En contrast, el «Cedrosian» estableix relacions a una escala de centenars d'anys basada en un patró distintiu en la terrissa caribenyca precolombina, i els estils de l'obra de paleta estableixen relacions de simultaneïtat a una escala d'unes quantes dècades quan s'avaluen les estructures dels segles XVIII i XIX de l'est dels Estats Units. El tractament arqueològic de la cronologia i la simultaneïtat és, per tant, molt fluid, i allò que defineix la simultaneïtat pot canviar substancialment.

La cognició cultural i el temps

Mirant el temps en termes de relacions entre successió, pas, ritme, simultaneïtat i oportunitat suggereix la complexitat culturalment constituïda

del temps. Quan s'enfronten amb aquesta complexitat, els humans tendeixen a desenvolupar eines cognitives per organitzar la complexitat de maneres que es tornin socialment significatives. L'obra de Vygotsky ha tingut un paper influent en el replantejament de la cognició i de l'ambient culturalment constituït (Luria i Vygotsky 1992; Vygotsky 1978; Wertsch 1985). Segons Vygotsky, la cognició inclou tant components socials com materials. La cognició és social en el sentit que molts problemes es resolen socialment, cosa que ha estat demostrada elegantment en un text de Hutchins sobre la manera com els membres de la tripulació d'un vaixell que treballen al pont de comandament determinen la posició del vaixell i preveuen cap on va (1995). Aquest procés comporta la cognició inclosa en eines, com per exemple els mapes, que representen visualment i codifiquen el coneixement, perquè als mariners no els calgui saber com són els llocs on navegaran, sinó que només cal que sàpiguen interpretar el mapa per saber com serà qualsevol lloc on naveguin. El procés de navegació també inclou la cognició distribuïda en dife-

Els treballs del professor E. Leach basaren la seva idea del temps en l'experiència de la "repetició" i del "canvi", i deixaren la "successió" com una característica implícita en el temps, la qual cosa ha permès aprofundir més tard en els sentits de la "successió". Fotografia: apunts de camp de Leach.

rents rols: el del capità, el de l'oficial de navegació, el dels encarregats de mirar els senyals fixos per determinar el rumb, etc. Tot i que Hutchins no desenvolupa la dimensió temporal d'aquest procés cognitiu repartit entre diferents persones, aquesta dimensió hi és, és a dir, hi ha evidentment successió, pas, simultaneïtat i ritme de l'activitat.

Les construccions culturals del temps, llavors, es converteixen en extensions de les funcions cognitives. El rellotge que portem al canell ens permet no haver de comptar els segons, els minuts i les hores (com solien fer els monjos medievals cantant psalms). Per saber l'hora, tot el que s'ha de fer és mirar el rellotge, que codifica aquells processos cognitius mecànicament i electrònicament. Hi ha una delegació creixent del pensament temporal en eines com aquesta. Un company de feina porta un calendari de butxaca que emet un senyal deu minuts abans de les cites. No cal que es recordi de quan o on són les cites mentre les hagi introduït en el seu calendari electrònic.

La subjectivitat, la intersubjectivitat i el temps

Com a eines cognitives, les concepcions culturals del temps estableixen un vincle entre la subjectivitat i la intersubjectivitat. Les connexions socials establertes pel temps són el complement de l'ús cognitiu dels conceptes de temps. Aquestes connexions socials s'estableixen de dues maneres: la coordinació de l'activitat social i l'ús de conceptes temporals per orientar les narracions en temps intersubjectivament significatius.

Els conceptes del jo estan organitzats i representats temporalment. La idea de Hallowell que el temps és una de les orientacions fonamentals que defineixen el jo és important. Les representacions del jo sovint comporten narracions amb estructures temporals. Aquestes estructures temporals sovint són molt més complexes que les sèries abans/després o passat/present/futur. A Trinidad, quan es parla del passat d'una persona es recorre a quatre maneres diferents de situar temporalment la narració: «anys enrere», dates, l'edat al moment que va passar el fet o la referència a un esdeveniment d'una gran importància social. El primer pro-

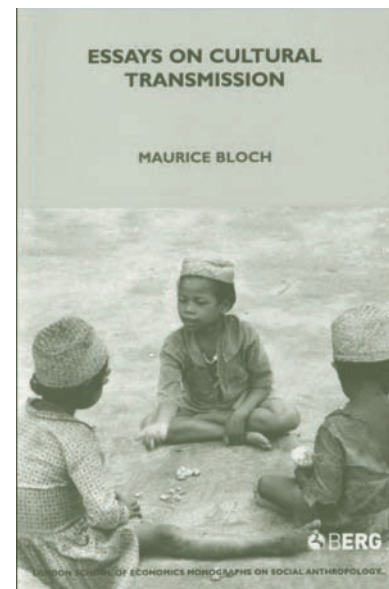
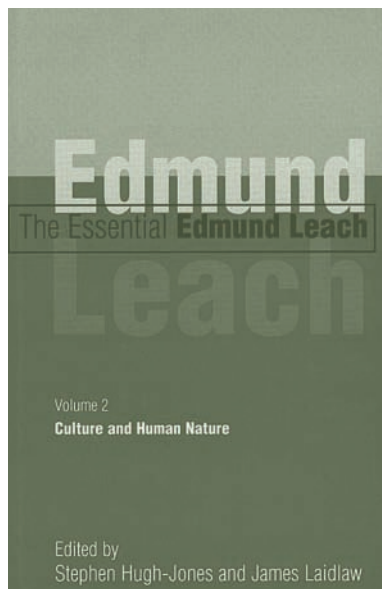
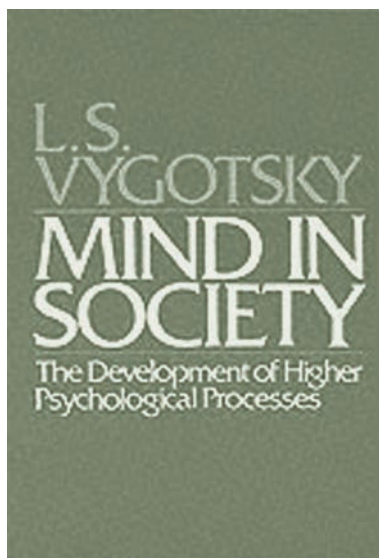
cediment, «anys enrere», sovint és imprecís; per exemple: «uns deu anys enrere, van construir la pista de criquet». Aquesta estructura temporal no sol aparèixer juntament amb les altres. Les altres tres estructures temporals són més precises; per exemple: «Eric Williams va arribar al poder l'any 1956», i aquestes estructures temporals precises apareixen amb freqüència una juntament amb una altra.

Com he dit en un altre lloc (Birth, de pròxima publicació), la relació d'aquestes altres estructures socials no es distribueix de manera uniforme sobre el temps cronològic. Les dates, les edats i els esdeveniments històrics sembla que s'agrupen. Per exemple, les dates que típicament es fan servir com a punts de referència temporal per orientar les narracions personals també típicament assenyalen el temps d'un esdeveniment històric important o d'una etapa socialment marcada de la pròpia vida, com «la joventut». La lògica que hi ha darrere etapes determinants de la pròpia vida i els esdeveniments històricament significatius posa l'accent en aspectes de la feina: canvis molt importants en la pròpia situació laboral o grans canvis en les relacions de feina en la comunitat. En conseqüència, els punts de referència temporals utilitzats per orientar el jo i fer presentacions del jo que siguin significatives per als altres, subtilment, posen l'accent en els aspectes de la feina.

El cos i el temps

Els cicles i els processos biològics també s'han reconegut culturalment com a dimensions temporals. Els exemples d'això que es tracten més sovint en la literatura etnogràfica són el desenvolupament infantil i l'envelliment. Els processos de créixer i de fer-se vell són biològics i socials, i els canvis biològics sovint són destacats culturalment.

Els humans són mamífers diürns, però en comptes de suposar que el desig capitalista de produir riquesa a tota hora està en conflicte amb el cos, és més profitós examinar la relació complicada que hi ha entre el capitalisme i la biologia humana en termes de la relació de successió, ritme, pas, oportunitat i simultaneïtat. Hi ha casos evidents de conflicte, com el dels torns de nit—en què els ritmes,

Autors com Vigotsky, Leach o Bloch han permès aprofundir en les diferents visions del "temps" com una dimensió del pensament i de l'experiència humanes.

els passos i els moments oportuns capitalistes entren en conflicte amb els ritmes biològics, de vegades amb resultats catastròfics, com en els accidents nuclears de Three Mile Island (a Harrisburg), i el de Txernòbil (Moore-Ede, 1993). Però també hi ha casos en què els interessos capitalistes utilitzen les característiques de viure en un globus per treure partit de les limitacions del cos humà. En són un bon exemple els serveis d'atenció al consumidor amb seu a l'Àsia i que donen servei nocturn als consumidors dels Estats Units. Això té els diversos avantatges del capitalisme global que superen el cost negligible de les telecomunicacions (Freidman, 2005). El primer avantatge és que es poden pagar salaris diürns en comptes de nocturns a una força de treball que, de fet, està donant un servei nocturn a un altre lloc. Els treballadors de nit i els treballadors cansats tenen més propensió a cometre errors, a causa de les conseqüències biològiques d'un treball així; el fet de poder tenir treballadors diürns perquè s'ocupin de problemes que passen durant la nit elimina aquesta font d'errors.

Com a concepte teòric, el temps s'ha de deslligar de crítiques buides al capitalisme o de la fantasia de l'humà «natural» originari. El temps és una eina cognitiva humana que es fa servir per conceptualitzar les relacions de ritme, pas, successió, simultaneïtat i oportunitat amb l'objectiu d'organitzar els records, les històries, les narracions, les activitats i les relacions. Per mitjà del temps, els humans manegem el pas, la successió i el ritme de les seves activitats, i coordinem els nostres ritmes biològics amb les nostres relacions socials. Una crítica significativa dels sistemes temporals capitalis-

tes hauria de basar-se en fins a quin punt els sistemes socials causen dessincronització (de relacions, d'activitats i dels nostres cossos) i no en un contrast construït entre el temps capitalista i el temps natural. La tirania del rellotge és que homogeneïtza el temps, mentre que les activitats humanes tenen puges i baixes. El rellotge, utilitzat en l'agricultura, és, en tots els aspectes, tan tirànic com la feina en les plantacions americanes de què tenim descripcions (Smith 1997), i l'estudi de Gell sobre els muria demostra que els rellotges no són una condició necessària per experimentar la pressió temporal. El temps és una dimensió del pensament sobre l'existència humana, no merament un conjunt d'exemples etnogràfics utilitzats per demostrar la desaparició de la nostra unió amb la naturalesa arran del sorgiment del capitalisme.

Referències bibliogràfiques:

- BENJAMIN, WALTER. (1968) «Theses on the Philosophy of History». A: *Illuminations*. Nova York: Schocken Books, p. 253-264
- BERGSON, HENRI (1960) *Time and Free Will*. Nova York: Harper.
- BERGSON, HENRI (1965) *Duration and Simultaneity*. Indianapolis: Bobbs-Merrill.
- BIRTH, KEVIN (1999) *Any Time is Trinidad Time*. Gainesville: University Press of Florida.
- BIRTH, KEVIN (De pròxima publicació) *Past Times*. Ethos.
- BLOCH, MAURICE (1977) «The Past and the Present in the Present». *Man* 12: 278-92.
- BOURDIEU, PIERRE (1979) «The Disenchantment of the World». A: *Algeria* 1960. Cambridge: Cambridge University Press, p. 1-94.
- BOURDILLON, M. F. C. (1978) «Knowing the World or Hiding It». *Man* 13: 591-99.
- BRODY, D. (1989) «Time and Work during Early American Industrialism». *Labor History* 30: 5-46.
- DELEUZE, GILLES (1989) *Cinema 2: The Time-Image*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- DURKHEIM, EMILE (2001) *The Elementary Forms of the Religious Life*. Oxford: Oxford University Press.
- DURKHEIM, EMILE; MAUSS, MARCEL. *Primitive Classification*.
- EVANS-PRITCHARD, E. E. (1940) *The Nuer*. Oxford: Oxford University Press.
- FRIEDMAN, JONATHAN (2005) *The World is Flat*. Nova York: Farrar, Straus and Giroux.
- GELL, ALFRED. (1992) *The Anthropology of Time*. Oxford: Berg.
- GUPTA, AKHIL (1994) «The Reincarnation of Souls and the Rebirth of Commodities». A: *Remapping Memory: The Politics of Time Space*. Jonathan Boyarin, ed. Minneapolis: University of Minnesota Press, p. 161-83.
- HALLOWELL, A. IRVING (1955) «Temporal Orientation in Western Civilization and in a Preliterate Society». A: *Culture and Experience*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, p. 216-235.
- HAREVEN, TAMARA K. (1982) *Family Time and Industrial Time*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HOWE, LEOPOLD (1981) «The Social Determination of Knowledge». *Man* 16: 220-234.
- HUBERT, HENRI; MAUSS, MARCEL (1909) «Étude sommaire de la représentation du temps dans la religion et la magie». A: *Mélange d'histoire des religions*. Paris: Felix Alcan, p. 189-229.
- HUTCHINS, EDWARD (1995) *Cognition in the Wild*. Cambridge, MA: MIT Press.
- LEACH, EDMUND (1961) «Two essays concerning the symbolic representation of time». A: *Rethinking Anthropology*. London: Athlone, p. 124-136.
- LEFEBVRE, HENRI (2004) *Rhythmanalysis*. London: Continuum.
- LURIA, A. R.; VYGOTSKY, L. S. (1992) *Ape, Primitive Man and Child*. Orlando: Paul M. Deutsch.
- MAUSS, MARCEL (1979) *Seasonal Variations of the Eskimo*. London: Routledge and Kegan Paul.
- MINTZ, SIDNEY W. (1985) *Sweetness and Power*. Nova York: Penguin.
- MOORE-EDE, MARTIN C. (1993) *The 24-Hour Society*. Nova York: Addison-Wesley.
- MUMFORD, LEWIS (1963) *Technics and Civilization*. Nova York: Harcourt, Brace and World.
- RAPPAPORT, JOANNE (1990) *The Politics of Memory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- RICE, PRUDENCE (2004) *Maya Political Science: Time, Astronomy and the Cosmos*. Austin: University of Texas Press.
- RIFKIN, JEREMY (1989) *Time Wars*. Nova York: Simon and Schuster.
- ROUSSEAU, JEAN-JACQUES (1975) *Discourse on the Origin and Basis of Inequality among Men*. A: *The Essential Rousseau*. Lowell Bair, trans. Nova York: Meridian.
- ROWE, JOHN HOWLAND (1959) «Archaeological Dating and Cultural Process». *Southwestern Journal of Anthropology*, 15: 317-324.
- ROWE, JOHN HOWLAND (1962) «States and Periods in Archaeological Interpretation». *Southwestern Journal of Anthropology* 18: 40-54.
- SMITH, MARK (1997) *Mastered by the Clock*. Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press.
- THOMPSON, E. P. (1967) «Time, Work-Discipline, and Industrial Capitalism». *Past and Present* 38: 56-97.
- THRIFT, NIGEL (1988) *Vivos Voco: «Ringling the Changes in the Historical Geography of Time Consciousness»*. A: *The Rhythms of Society*. Michael Young i Thom Schuller, ed. Londres: Routledge, p. 54-94.
- VAN GENNEP, ARNOLD (1961) *The Rites of Passage*. Chicago: University of Chicago Press.
- VYGOTSKY, L. S. (1978) *Mind in Society*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- WERTSCH, JAMES V. (1985) *Vygotsky and the Social Formation of Mind*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- WHORF, BENJAMIN LEE (1956) *Language, Thought, and Reality*. Cambridge, MA: MIT Press.